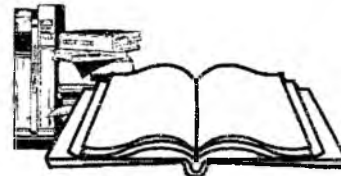

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

УДК 330.8:330.341.4

Прушківська Е.В.

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА СУТЬ ТА ЗМІСТ СТРУКТУРНИХ ЗМІН

Досліджується історичний аспект структурних трансформацій економіки в різних країнах; аналізуються погляди вчених у межах різних шкіл і напрямів вітчизняної та зарубіжної економічної науки на структурні зміни.

Historical aspect of structural transformation of economy in different countries is investigated; researches of scientists on structural changes in scope of different schools and trends of domestic and foreign economic science are analyzed.

Проблеми структуризації економіки є перманентно актуальними безвідносно від типу чи моделі економічного розвитку. Актуальність цих проблем привертає увагу науковців-економістів протягом багатьох десятиріч розвитку економічної думки. Значний внесок до теоретичних і практичних розробок щодо структурних змін і зайнятості в ринковій економіці зроблений такими провідними зарубіжними вченими, як Д. Белл, Дж. Гелбрейт, П. Друкер, К. Кларк, А. Пігу, А. Тоффлер, Й. Шумпетер. Проте, світова економічна наука досліджує ці проблеми відносно умов розвиненої ринкової економіки, а не трансформаційної, яка принципово відрізняється від попередньої. Тому, на наш погляд, такі дослідження повинні виконувати допоміжну роль при аналізі структуризації перехідної економіки. Разом з тим, теоретико-методологічне дослідження проблем структурних змін знайшло місце у працях багатьох українських економістів. Серед них слід насамперед відзначити роботи С. Бандура, І. Бондар, В. Гейця, М. Герасимчука, А. Задой, Б. Кваснюка, Е. Лібанової, І. Лукінова, В. Онікієнко, І. Петрової.

Метою даної статті є розкриття методологічних основ дослідження структурних змін в економічній системі і аналіз внеску вітчизняних і зарубіжних вчених у дослідження структури економіки та структурних змін.

Значний методологічний внесок у дослідження структури економіки зробили провідні економісти початку і середини ХХ сторіччя: М. Туган-Барановський, Н. Кондратьєв, К. Кларк, Дж. Хікс, А. Пігу, Д. Белл, А. Тоффлер, П. Струве, Й. Шумпетер, Л. Юровський та інші [1, с. 480–507].

Досліджуючи грошовий капітал у період криз, М. Туган-Барановський довів, що в кризовій ситуації нагромадження капіталу не припиняється, а набирає інших форм, тобто з'являється вільний грошовий капітал, який шукає нового застосування, оскільки стара структура його виштовхує [2, с. 218]. Ця теорія є актуальною і для трансформаційної економіки. Зокрема, в період спаду вільний грошовий капітал нагромаджується, а далі інвестується в нове виробництво, тобто в структурну перебудову.

Значний внесок до розробки проблем економічної динаміки зроблено М. Кондратьєвим. Ним були сформульовані принципи економічної динаміки проаналізовані єдність та відмінність статичного і динамічного підходів до аналізу явищ економіки [3, с. 53]. Динамічні процеси вчений розмежував на еволюційні (тобто ті, що не повторюються) і хвильові (тобто ті, що повторюються) [4, с. 58].

Проблеми статичності і динаміки економічних явищ були об'єктом дослідження також Дж. Б. Кларка і Й. Шумпетера. Дж. Б. Кларк визначив, що "статика явищ є фотографія економічної дійсності в певний момент" [4, с. 172]. У роботі "Теорія економічного розвитку" Й. Шумпетер підкреслив, що місце динаміки "тільки там, де є творча підприємницька діяльність, що дає нові комбінації елементів економічної дійсності, а місце статичності – там, де є панування традицій." [3, с. 57]. Таку точку зору різко розкритикував М. Кондратьєв, зазначаючи що "... Шумпетер дуже вузько визначає сферу застосування динамічної точки зору." [3, с. 58].

Значним досягненням західноєвропейської економічної теорії в 50-х роках стала розробка теорії структурних трансформацій економіки англійського економіста К. Кларка. В основних роботах К. Кларка "Економіка 1960 року" (1942) і "Умови економічного прогресу" (1957) [5, с. 540] зроблений прогноз широкого міжнародного руху капіталів, повної зайнятості, який будувався на ідеї великих циклів, схожих з циклами М. Кондратьєва. Найбільш суттєвою серед розробок Кларка є теорія сфери послуг, як нова, третя стадія розвитку виробництва. Вчений довів, що зміна співвідношення між секторами пов'язана зі зміною структури попиту. В міру того, як зростають доходи населення центр ваги в сукупних витратах зміщується спочатку від продуктів харчування до промислових товарів (тобто спрацьовує закон Енгеля), а потім до сфери послуг. Для третьої стадії є характерною насиченість ринків промисловими товарами, швидке зростання попиту на працю в сфері послуг і зменшення безробіття.

Основними причинами безробіття і падіння попиту на працю Кларк вважав недостатній виробничий і соціальний розвиток людей, їх інертність, відсутність виробничої мобільності. Вчений підкреслював необхідність ефективних державних заходів розвитку людини і подолання реструкціоністської практики монополій. Основною умовою розвитку Кларк вважав довгострокове підвищення частки трудових доходів в національному доході.

Слід зауважити, що Кларк не досліджував проблеми зміни технологічного способу виробництва, що до певної міри звужує можливості використання його концепції. Основну причину більш високої ефективності та доходності промисловості він вбачав не в науковій організації праці та менеджменті, а в більших масштабах виробництва, зумовлених більшим обсягом. Масштаб виробництва залишився для нього первинним, лімітним фактором розвитку.

Важливе місце серед методологічних засад структурних трансформацій займає теорія постіндустріального розвитку. Значний внесок до розвитку цієї теорії зробили такі вчені: Дж.К. Гелбрейт, П. Друкер, О. Тоффлер, Д. Белл та інші [1, с. 480-507].

Дж.К. Гелбрейт у своїй роботі "Нове індустріальне суспільство" (1967) аналізував індустріальну систему як передову сферу планової економіки. Основою індустріальної системи вважалося застосування у промисловості складної та дорогої "високої техніки", створення якої вимагає від корпорацій гігантських інвестицій. Безпеку цих інвестицій корпораціям забезпечують планування виробництва та збуту на багато років уперед, тобто необхідне надійне панування над споживчим попитом. Держава виступає як "гарант" захисту корпорацій.

Основним фактором структурних змін в економіці за П. Друкером є технологічні зрушення. Технологія визначає шляхи і характер впливу інновацій на ринки факторів виробництва (землі, праці, капіталу), а економічна система це "економіка знань". Працівників цієї системи вчений визначає як "knowledge worker" або "розроблювачів знань" (крім цього кожен такий професіонал повинен в межах своєї компетенції бути "управлінцем"). Гарантія зайнятості – це вміння швидко перенавчатися.

Успіх країни Друкер вбачав у відновленні масового ризикованого приватного підприємництва, в деконцентрації виробництва і приватизації власності, а не в її

усуспільненні. Основна роль держави, за Друкером – у приватизації всієї власності, а також допомозі незалежним суспільним і приватним організаціям і фірмам. На думку Друкера, бізнес – єдиний соціальний інститут, що безперервно “продукує” інновації і вимагає необхідних для них знань. Всі інші організації (державна, профспілки, партії) створені для того, щоб упередити, або уповільнити прихід нового.

Як один із можливих варіантів, теорія приватизації Друкера придатна для використання в перехідній економіці. Але слід мати на увазі, що тотальна приватизація, як і одержавлення (в адміністративно-командній економіці), призводять до регресивних структурних змін. З нашої точки зору, формування приватної власності в країнах з транзитивною економікою повинне відбуватися шляхом еволюційного, поступового розвитку.

О. Тоффлер в працях “Шок майбутнього” (1970) і “Експлазм” (1975) показав, що зміни, які відбуваються в сучасному суспільстві – це не просто “друга промислова революція, чи перехід до економіки послуг”, а дещо більше – народження принципово нової, невідомої людям цивілізації, яка змінює самі основи їх буття. Велика заслуга О. Тоффлера ще й у тому, що він розкрив зміст перехідного періоду з економічної та соціальної точки зору, показав, що цей період є необхідним для основної маси населення. Аналізуючи процеси змін, О. Тоффлер на перший план висунув негативні соціальні наслідки НТП, а не негативні фактори уповільнення його відстаючими структурами та відносинами. В результаті виникло загальне стратегічне завдання гальмування НТП замість всесторонньої підтримки. Для того, щоб в Україні не проявилася ця тенденція, в державній Програмі стратегічного розвитку на довгостроковий період повинна бути започаткована комплексність розвитку усіх структур та соціальний захист суспільних верств.

Теорія індустріально-технічного суспільства Д. Белла викладена в роботі “Прихід постіндустріального суспільства” (1973) [6, с. 8-95]. За прогнозами Белла перехід до цього суспільства в США закінчиться в кінці ХХ сторіччя. Основними рисами майбутнього суспільства вчений вважав: 1) прихід індустрії на місце промисловості; 2) панування “переважно” професійно-технологічної праці, а працівників Белл називає ієрархічно побудованим класом; 3) контроль над новою технологією і доступом до неї; 4) застосування інтелектуальної технології прийняття рішень.

Необхідно зазначити, що погляди західних вчених відмічаються значною динамічністю. Зокрема, П. Друкер [7, с. 115] у своїх працях характеризує інноваційну економіку 90-х років як принципово відмінну від економіки виробництва 60-70-х років, основними рисами якої є:

- 1) головною продукцією стають нові рішення;
- 2) основну роль в економіці відіграють малі та середні підприємства;
- 3) динаміка економіки та суспільства визначається не стільки наукою і вченими, скільки мільйонами людей, які самостійно приймають творчі рішення;
- 4) багато інноваційних виробництв характеризуються некапіталомісткістю – “середньою” і навіть “низькою” технологією, тобто порівняно невеликими капіталовкладеннями на кожне робоче місце;
- 5) поряд з трьома секторами економіки з’явився і стрімко розвивається четвертий сектор;
- 6) знання стають основним предметом і основним продуктом праці, й в результаті відбувається реорганізація галузей навколо виробництва знань;
- 7) інтелектуалізація праці – основний процес її розвитку, а витрати на виробництво та розповсюдження знань – основна форма інвестицій;
- 8) основна форма власності – це інтелектуальна власність, яка структурує суспільство і визначає його розвиток.

Таким чином, інноваційна економіка, за Друкером, це застосування менеджменту і інновацій у всіх сферах життєдіяльності людини, які призводять до руйнування старого.

Із вищесказаного виходить, що у світовій економічній думці вимальовуються два основні напрями щодо аналізу структурних змін: перший – пов'язаний з творчістю Й. Шумпетера, який слідує за М. Кондратьєвим і розглядає структурні зміни як результат зміни технологічного способу виробництва, залишаючи поза увагою соціальну проблематику; і другий – інституціональний, який за першооснову дослідження бере соціально-економічні й інституціональні зміни, які супроводжуються техніко-технологічними зрушеннями.

Досліджуючи проблеми структурних змін, було б несправедливим не відзначити внеску до науки радянських вчених. У науковій літературі доперебудовного періоду даються різні, часом суперечливі трактування структури економіки, структурних змін [8–11]. Відкидаючи загальну ідеологічну спрямованість, властиву науковим працям, виконаним вченими того періоду, слід підкреслити, що ними зроблений значний внесок до методології, на базі якої формувалися уявлення про структуру економіки, структурні зміни у відтворювальних, міжгалузевих, внутрішньогалузевих, територіальних пропорціях.

Вагомий внесок до науки радянського часу було зроблено академіком А. Ноткіним, який досліджував питання структури економіки та структури трудових ресурсів. Його визначення категорії структури господарства є класичним: "Структура народного господарства може бути охарактеризована, по-перше, як внутрішня побудова народного господарства; по-друге, як співвідношення економіки в цілому з окремими соціальними, галузевими, виробничими та просторовими сукупностями – частинами народного господарства; і, по-третє, як склад і взаємозв'язок цих частин" [9, с. 5].

Грунтовним з методологічної точки зору є дослідження доктора економічних наук С.А. Хейнмана. Основним акцентом його дослідження є вплив науково-технічного прогресу на структуру суспільного виробництва: "...науково-технічний прогрес, який, суттєво впливаючи на потреби суспільства, разом з тим відкриває можливості для відповідних змін у структурі виробництва – функціональній, галузевій, регіональній ..." [10, с. 15].

У 80-тих роках ХХ століття науковий пошук радянських вчених був спрямований на дослідження структурних змін в умовах інтенсифікації виробництва. На цьому етапі цікавою з наукової точки зору є робота Т.В. Воейкової з проблем міжгалузевих структурних зрушень. В ній відмічається, що основна мета структурних зрушень в галузях – це здібність реагувати на зміни в народному господарстві та задовольняти попит споживачів, який постійно змінюється [12, с. 11].

Сьогодні багато вчених-економістів, як зарубіжних так і вітчизняних, спрямовують свої наукові погляди на дослідження структурних змін в економіці транзитивного типу. Так, значний внесок до науки з питань структурних змін зробили вчені країн Центральної та Східної Європи. Зокрема, О. Ланге, О. Ласка, М. Калецький, Ю. Паєстка – Польща; Ф. Оліва, О. Шяк, К. Коуба, О. Турек – Чехословаччина; Д. Петер, Ш. Балажий, Я. Корнаї – Угорщина [1, с. 554–572] досить ґрунтовно розглядали проблеми структурних змін, пов'язаних з лібералізацією, стабілізацією, приватизацією та входженням до світового господарства і т.п. Важлива роль у методологічному доробку питань структури економіки, структурних змін та зрушень, макроструктурних пропорцій у перехідній економіці належить російським вченим – Л. Абалкіну, Г. Арбатову, О. Богомолу, Д. Львову, А. Некіпелову, Ю. Яременку та багатьом іншим. Про актуальність проблеми структурних змін у перехідній економіці свідчать також дослідження вчених з країн з розвинутою економікою. Зокрема, Дж. Сакса, Кеннет Дж. Ерроу, Лоуренс Р. Клейн, В.В. Леонтєва, Дуглас С. Норта, М. Фрідман, Джеймс Тобін – США; Ян Крегель, Егон Мацнер, Гернот Грабер – Австрія; А. Гумміх, А. Зіденберг, Л. Гоффманн – Німеччина.

Серед українських вчених, які зробили значний внесок до науки з проблем структурних трансформацій слід відмітити праці академіків І. Лукінова "Економічні

трансформації (наприкінці ХХ сторіччя)" та В. Гейця "Трансформація моделі економіки України (ідеологія, суперечності, перспективи)".

І. Лукінов у даній праці зосередив головну увагу "... перш за все на теоретичних аспектах стратегії перехідного періоду на тлі світових тенденцій; по-друге – на механізмі державного і ринкового регулювання; по-третє – на здійсненні стратегічної політики структурних перетворень, визначенні макроструктурних пріоритетів; по-четверте – на розвитку інтеграційних процесів, зокрема, на інтеграції України в Міжнародні ринкові угруповання" [13, с. 11]. Вчений підкреслює, "що трансформаційні процеси в світовому економічному та соціальному розвитку нічого спільного не мають з явищами економічного хаосу, руйнації діючих господарсько-ринкових структур без випереджаючого створення більш ефективних конкурентоспроможних нових, що взагалі виключає з економічної циклічності стадії та фази падіння і стагнації. Трансформації мають здійснюватися на новітніх наукових досягненнях та засадах, під чітким законодавчим і виконавчим контролем державних і господарських органів, у надійній системі організації й управління" [13, с. 445–446].

І. Лукінов, при дослідженні структуроутворюючих процесів в трансформаційній економіці з наукової точки зору, обґрунтовує безпосередній зв'язок між структурними зрушеннями та моделлю економіки, основою якої є економічна структура. Зокрема, вчений підкреслює, що при здійсненні радикальних структурних зрушень в економіці країни на користь випереджаючого розвитку галузей, що працюють на задоволення потреб людини і насичення внутрішнього споживчого ринку, відбудеться перехід "... від тоталітарно-орієнтованої до соціально-орієнтованої економічної структури з відповідним устроєм всього суспільства" [13, с. 190].

Без впровадження новітніх технологій, зазначає І. Лукінов, прогресивних структурних змін не відбуватиметься в економіці України. На наш погляд, слід зазначити, що впровадження новітніх технологій також призводить до певних деформацій в структурі економіки та соціальних негараздів у суспільстві. Зокрема, збільшення структурного безробіття, терміну безробіття, застійного безробіття та ін. Вирішити ці проблеми можна шляхом поєднання ринкового та державного методів регулювання, які є необхідними в трансформаційній економіці.

Інститутом економічного прогнозування Національної академії наук України проводяться фундаментальні дослідження трансформації економіки України та створення її ринкової моделі. Результатом роботи інституту над цими проблемами є наукова праця "Трансформація моделі економіки України (ідеологія, суперечності, перспективи)" за редакцією В.М. Гейця. Значний внесок в економічну науку, зроблено академіком при з'ясуванні сутності перехідного періоду. Вчений доводить, що "... реальний перехід здійснюється не від адміністративно-командної економіки до ринкової, а від змішаної одного типу до змішаної іншого типу, а точніше – від змішаної економіки, що функціонувала на директивно-плановій основі до змішаної економіки, що функціонує на ринковій основі. Відбувається зміна основ." [14, с. 11] В. Гейць підкреслює, що це є революційне перетворення, але не демонтаж однієї системи та заміна її принципово новою. В перехідній економіці відбувається переструктурування економіки та створення нових форм розвитку і такий процес називається "трансформаційним". Виділяючи особливість трансформаційного переходу, автор підкреслює, що він має інверсійний характер (порушення у послідовності економічних перетворень). Тобто відбувається неklasичний тип формування ринкової економіки (від аграрного до індустріального), а в умовах індустріального суспільства, що склалося. І справедливо зазначає, що "... директивно-планову форму зв'язку закріплено в матеріально-речовій структурі виробництва і розміщення продуктивних сил. Тому ринкове трансформування передбачає не тільки функціональну заміну планових зв'язків на ринкові, але й структурну перебудову (включаючи зміни в розміщенні продуктивних сил)" [14, с. 26].

На думку академіка Гейця В.М., в Україні "... не було власної економічної системи – це була підсистема єдиного народногосподарського комплексу СРСР, яка була сформована для його обслуговування і не включала багатьох елементів, необхідних для самостійної системи" [14, с. 25]. І уточнює, що зміст перехідного процесу в Україні полягає у переході від підсистеми до цілісної економічної системи, що функціонує на ринковій основі.

Автор справедливо зазначає, що переструктурування економіки є найважчим процесом, оскільки ринковій економіці повинна відповідати зовсім інша виробнича і територіальна структура господарства. Переструктурування економіки за Гейцем включає:

1) структурну ломку (виведення основних фондів з виробництва без заміни та відшкодування, усунення ряду соціально-економічних форм, тощо);

2) капіталоновацію (створення нових виробничих структур на базі нових технологій);

3) структурне трансформування (що охоплює два попередні моменти, з'єднуючи їх у процес заміни старих фондів і економічних форм на нові)" [14, с. 29].

Процеси відтворення капіталу, інвестування та структурних змін досліджено в колективній монографії за редакцією М. Герасимчука [15, с. 3–127]. Структурні зміни й інвестиційні процеси української економіки дістали відображення в матеріалах III конгресу міжнародної економічної асоціації [16, с. 5–167].

У багатьох наукових працях українських вчених на базі емпіричного матеріалу досліджуються структурні зміни в трансформаційній економіці, але не має комплексної роботи, яка б розкривала суть та зміст структурних змін в середині системи та структурних змін, пов'язаних зі зміною економічної системи.

Підсумовуючи вищевикладене необхідно узагальнити, що структурні зміни є об'єктом дослідження багатьох вчених, незалежно від типу та моделі розвитку економічної системи. Але щодо суті та змісту структурних змін вони різняться в залежності від типу економічної системи. Економічна думка країн з адміністративно-командною економікою була спрямована на дослідження структурних змін, що не виходять за межі певної системи, тобто без зміни відносин власності. Вчені цих країн вважали, що тільки суспільна власність забезпечує ефективну аллокацію (розміщення) ресурсів, тому і досліджували структурні зміни пов'язані із екстенсивним та інтенсивним типом економічного розвитку без зміни відносин власності та економічної системи взагалі. В країнах з розвинутою ринковою економікою наукова думка економістів спрямована на дослідження структурних змін у середині системи, а також структурних змін, пов'язаних зі зміною відносин власності, які призводять до модифікації самої моделі економіки.

Вчені, що досліджують проблеми структурних змін в трансформаційній економіці, зосереджують увагу в основному на шляхах трансформації. Тобто, розглядають шляхи переструктурування економіки – шляхом градулізму (поступово) чи "шокової терапії" (раптово). Не в повній мірі досліджується природа та зміст структурних змін в трансформаційній економіці України. Немає чіткого розподілу між структурними змінами "внутрішньосистемними" та структурними змінами, пов'язаними зі зміною економічної системи. Якщо немає чіткого розмежування цих понять в теоретичному аспекті, то утворюється складність в практичній реалізації структурних змін. Тому ця проблема потребує постійного доробку з боку вчених.

Література

1. История экономических учений (современный этап) / под. Ред. Худокормова А.Т. – М: ИНР РА, 1999. – С. 733.
2. Туган-Барановський М.И. Очерки из новейшей истории и политической экономии социализма. – СПб., 1905. – 354 с.

3. Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики. – М.: Экономика, 1989. – С. 523.
4. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. – М.: Дело ЛТД. – С. 687.
5. Clark C. Conditions of Economic Progress. – London, Macmillan, 1957. – P. 450.
6. Bell D. The Coming of Post-Industrial Society. Venture in Social Forecasting. N.Y., 1973.
7. Drucker on Asia A. Dialogue Between Peter Drucker and Isao Nakauchi. – Oxford, 1997.
8. Горбунов Э.П. Структура и эффективность общественного производства. – М.: Мысль, 1974. – С. 370.
9. Структура народного хозяйства СССР / Под ред. А.И. Ноткина – М.: Наука, 1967. – С. 365.
10. Научно-технический прогресс и структура общественного производства / под ред. С.И. Хеймана – М.: Наука, 1982. – С. 326.
11. Яременко Ю.В. Структурные изменения в социалистической экономике. – М.: Мысль, 1981. – С. 340.
12. Воейкова Т.В. Межотраслевые структурные сдвиги, интенсификация и эффективность общественного производства. – М.: Наука, 1985. – С. 134.
13. Лукинов І. Економічні трансформації (наприкінці ХХ сторіччя). – К., 1997. – С. 455.
14. Трансформація моделі економіки України (ідеологія, протиріччя, перспективи) / За ред. Гейця В.М. – К.: Логос, 1999. – С. 498.
15. Структурно-інвестиційна політика / Відп. ред. М. Герасимчук. – К. ІЕ НАНУ, 1996. – 137 с.
16. Структурні зміни та інвестиційні процеси української економіки / за ред. М. Герасимчука. – К. ІЕ НАНУ, 1997. – 167 с.

*Рекомендовано до публікації
д.е.н., проф. Задосю А.О. 27.10.05*

*Надійшла до редакції
11.10.05*